

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ 1939–1959 рр. У СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті досліджується стан вивчення різних аспектів соціально-демографічних процесів на Волині у 1939–1959 рр. зарубіжними істориками. Зокрема простежуються: мотивація дослідників, рівень вивчення теми, джерельна база цих напрацювань та важливість їхнього внеску в опрацюванні цієї проблематики. Також зроблена спроба класифікації цих публікацій.

Ключові слова: історіографія, Друга світова війна, Волинь, демографія.

Соціально-демографічні процеси на Волині 1939–1959 рр. знайшли своє вагомe відображення в сучасній українській історіографії, проте вони також не залишилися поза увагою зарубіжних науковців. Поле зарубіжних досліджень є досить об'ємним і охоплює такі наукові сфери як географія, демографія, економіка, історія, соціологія, конфліктологія. В Україні цей доробок викликає суспільний та науковий інтерес завдяки сучасним методологічним підходам авторів. Поява деяких праць супроводжується гострими полемікою та дискусіями з авторами.

Науковий інтерес до розробки цієї проблематики в зарубіжних істориків має багато мотивацій: вивчення етнічних меншин, які проживали в цей період на території Волині, дослідження демографічних процесів в контексті історії Центрально-Східної Європи, паневропейської та всесвітньої історії, аналіз вищезгаданих процесів, як тих, що відбувалися на території колишнього СРСР, з урахуванням внутрішньої, в т.ч. демографічної політики цього державного утворення.

Сучасна російська історіографія, яка охоплює проблематику демографічних процесів Волині, започаткована В. Земсковим та стосується примусових міграцій, репатріації переміщених осіб з окупованої території СРСР^{1,2}. Дослідження цієї тематики стало можливим завдяки деідеологізації історичної науки в республіках колишнього СРСР, що не могло не втілитися у нові історичні дослідження, поява яких у попередній період була практично неможливою. Більш деталізовано вказані питання розглядаються у монографії П. Поляна «Не

* Володимир Зиль — аспірант відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, volodymyr.zyl@gmail.com

¹ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 — М. «Наука», 2005. — 306 с.

² Земсков В. Репатриации перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов; Институт российской истории. Кн. 2-я. — М., 2004. — С. 331–358.

по своей воле»³. Процеси, пов'язані з примусовими міграціями у цій книзі мають чітку періодизацію та мають кількісні показники. Досить ґрунтовно у вищевказаних дослідженнях розглядається правове підґрунтя примусових міграцій та відповідна юридична практика. Загалом російські дослідники М. Бугай, В. Земсков, П. Полян створили тривкий фундамент для дослідження політичних репресій періоду 1920–1950-х на теренах колишнього СРСР, особливо їх демографічного виміру. Чіткого розподілу за регіонами не простежується, але доволі високими є методологічний рейтинг цих видань. Широкою є і їх джерельна база, основою якої є архівні документи Російської Федерації.

Великий пласт західного історієписання становлять дослідження польських істориків. Сучасний період цієї історіографії пов'язаний з деідеологізацією історичної науки в посткомуністичний період. Вперше детально ознайомитися з доробком польських авторів українські дослідники мали можливість завдяки появі спільної багатотомної праці «Польща–Україна: важкі питання»^{4,5}. Загальне дослідження не лише польської етнічної меншини, а усього поліетнічного масиву намагалися втілити такі дослідники, як Г. Грицьок (Grzegorz Gryciuk)⁶ та П. Ебергард (Piotr Eberhardt).

У працях П. Ебергарда⁷, на відміну від інших польських істориків, демографічні процеси на Волині не розглядаються однобоко через призму українсько-польського протистояння, а висвітлюються й інші сторони, в тому числі і позиція влади та інших сторін. Дослідник вибудовує фактологічний матеріал, узагальнюючи попередні дослідження та додаючи власну коректну інтерпретацію подій. У цілому П. Ебергард вдало аналізує демографічні втрати регіону, оцінює кризові явища та детермінує їх.

Проте, основна частина польської історіографії стосується все ж українсько-польського збройного конфлікту на Волині. Науковий та суспільний інтерес до цієї проблематики зростає впродовж останніх десятиліть, приурочений до загальноновстановленої річниці цих подій 1943 р. Природно, що польська національна історіографія в першу чергу зацікавлена в оцінці жертв польської сторони, хоча значна частина дослідників паралельно дає оцінку втрат українців. Концептуальне та ідеологічне спрямування цих досліджень є досить різноманітними, при цьому автори незрідка вдаються до пошуку винуватця, трактування подій з ключовою тезою про «геноцид поляків» всупереч усталеній у всесвітній історіографії інтерпретації українсько-польського збройного конфлікту на Волині у 1943–1944рр. як етнічних чисток. Започатковані такі

³ Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. О.Г.И — Мемориал, М., 2001 — С. 328.

⁴ Hryciuk Grzegorz: Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944 w: Polska–Ukraina: trudne pytania t. 5, Warszawa 1999, Wyd. Ośrodek KARTA, Światowy Związek Żołnierzy Armii.

⁵ Hryciuk Grzegorz Straty ludności na Wołyniu...

⁶ Hryciuk Grzegorz, Stotskyi I Aroslav Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. — 180 s.

⁷ Eberhardt Piotr Polska granica wschodnia 1939–1945 / Piotr Eberhardt. — Warszawa: Editions Spotkania, 1993. — S. 223

дослідження подружжям В. та Є. Семашків, до монографії яких «Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945»⁸ є ряд обґрунтованих претензій українських та польських істориків. Все ж більшість дослідників цієї тематики схиляється до дипломатичної політичної формули «ми пробачаємо та просимо пробачення». З таким підходом до оцінки й осягнення волинських подій долучилися польські історики Г. Мотика⁹, В. Філяр^{10, 11} та інші. Г. Мотика в монографії «Від волинської різанини до операції «Вісла» Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.» підсумовує власний доробок у вивченні цієї проблематики та вводить поняття етнічних чисток геноцидного характеру, приписуючи їх також частково і польській стороні конфлікту. Значна частина досліджень стосується тематики ОУН та УПА, які відігравали, на думку польських істориків, ключову роль у втратах поляків під час українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр. Характеризуючи ці праці, не можна обійти надмірну увагу до втрат польської сторони та нехтування, або неповне дослідження втрат українців. Використання поляками методів насильства на території Волині обґрунтовується потребами самозахисту, безпеки та надлишковими засобами під час проведення пацифікацій. Сучасна польська історіографія українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр. детально проаналізована українськими дослідниками О. Каліщук¹², В. Вятровичем¹³, І. Патриляком¹⁴ та іншими вченими.

Сферою інтересів західних дослідників стало також дослідження єврейської етнічної меншини Волині та її долі під час реалізації планів масового винищення цивільного населення німецькою окупаційною владою в рамках Голокосту.

⁸ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945*, 2 Wydawn. von borowiecky, 2000. — 1433 s.

⁹ Мотика Гжеерож. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 р. / Авторизований пер. з польської А. Павлишина, післямова І. Ільюшина. Київ: Дух і Літера, 2013. — 360 с.

¹⁰ Filar Władysław, *Wydarzenia wołyńskie 1939–1944*. Wydawnictwo Adam Marszałek. Toruń 2008. — S. 141.

¹¹ Filar Władysław *Wołyń 1939–1944 eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie: studium historyczno-wojskowe zmagają na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej* Władysław Filar Wydawn. Adam Marszałek, 2003. — 467 s.

¹² Каліщук Оксана. Проблема українсько-польського протистояння на західно-українських землях у роки Другої світової війни в історичній науці: демографічний зріз. Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: [зб. наук. праць / відп. ред. М. Литвин] / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів, 2010–2011. — Вип. 3–4. — С. 292.

¹³ Вятрович В.М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». — К., 2012. — 228 с.

¹⁴ Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанських рух (1939–1960 рр.): Монографія / Центр дослідження визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 592 с.

Монографія ізраїльського дослідника Ш. Спектора (Shmuel Spector)¹⁵ «The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944» присвячена суто Голокосту на Волині, де дослідник зібрав об'ємний матеріал усних свідчень та спогадів сучасників тих подій. Загалом дослідження з точки зору автора дає уявлення про кількість жертв Голокосту на Волині, виконавців цих злочинів, особливості реалізації геноциду євреїв саме на Волині. Ш. Спектор, у своїх дослідженнях акцентує увагу на вагомій ролі колаборантів з місцевого українського населення у винищенні євреїв. Ймовірно, така позиція пояснюється надмірною увагою автора до радянської та польської історіографії та джерельної бази комуністичного періоду, що не могло не відобразитися на оцінках та висновках дослідника. Інший ізраїльський дослідник І. Арад (Yitzhak Arad) в монографії «Катастрофа євреїв на окупированных территориях Советского Союза (1941–1945)» аналізує явище Голокосту загалом в Радянському Союзі та в різних його окупованих регіонах. В монографії автор простежує спільні та відмінні риси Голокосту залежно від регіональних особливостей¹⁶. Деякі фрагменти праці І.Арада цілком присвячені долі єврейської меншини, яка перебувала на території генерального округу «Волинь-Поділля». Загалом вищевказані дослідники в тій чи іншій мірі змогли висвітлити тло на якому відбувалися події Голокосту на Волині, з точки зору етнічної історії.

У західній історіографії варто виокремити дослідження Т. Снайдера (Timothy D. Snyder). У монографії «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999» автор покладається на польську історіографію та джерела, що створює одностороннє бачення проблематики та спотворює історичні висновки¹⁷. Монографії притаманне традиційне на Заході трактування подій на Волині 1943–1944 рр. як етнічних чисток. Окрім того автор ототожнює виконавців «антипольських акцій» з виконавцями геноциду євреїв. Т. Снайдер, посилаючись на польську історіографію, наголошує на відсутності відплатних акцій польської сторони, зважаючи на ліквідацію еліти впродовж попереднього періоду радянізації.

В іншій монографії «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» автор більш зважено підходить до оцінки демографічних процесів на території Волині періоду Другої світової війни, висвітлюючи загальний фон, на якому відбувалися вказані події, констатуючи конфліктогенні компоненти в кризових явищах¹⁸. В монографії простежується безліч сюжетів, проте червоною лінією проходить кілька основних: протиборство тоталітарних режимів, виникнення на цьому фоні інших локальних конфліктів та кризових явищ наслідком чого стали

¹⁵ Spector, Shmuel; [translated by Jerzy Michalowicz]. Publishing information: Jerusalem: Yad Vashem: Federation of Volhynian Jews, 1990. ISBN 965-308-014-8; 383 p.

¹⁶ Арад. Ицхак Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). — Днепропетровск: Центр «Ткума»; Москва: Центр «Холокост», 2007. — 816 с.

¹⁷ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Пер. з англ. Антон Котенко та Олександр Надтока. — К.: Дух і літера, 2012. — 464 с.

¹⁸ Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним: монографія / Тимоті Снайдер. — К.: Грані-Т, 2011. — С. 448.

демографічна та гуманітарна катастрофи. Кінцевим результатом подій, які відбувалися на «кривавих землях», в тому числі на Волині, на думку автора, стала гомогенізація населення, тобто усунення різних етнічних меншин (фізичне або міграційне) та повне демографічне домінування основної або ж титульної нації. Безумовно, позитивним є те, що автор розглядає події, явища та процеси не лише в етнічному контексті, а й з перспективи історії Центральної та Східної Європи.

Воєнно-антропологічний, а не територіальний або етнічний підходи стали основою монографії К. Беркгофа «Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою»¹⁹. Дослідник зосереджується на історії повсякдення міського та сільського населення, роблячи іноді контраверсійні висновки, не притаманні сучасній вітчизняній історіографії. Серед інших сюжетних ліній у монографії досліджується українсько-польський збройний конфлікт на Волині. Дослідження К. Беркгофа та Т. Снайдера є зразками сучасної західної історіографії, є корисними і цінними для вітчизняних науковців новизною методологічних підходів.

Досить ґрунтовним, цілісним є дослідження французьких демографів Ф. Месле та Ж.Валліна (France Meslé, Jacques Vallin) «Mortality and Causes of Death in 20th-Century Ukraine»²⁰. Дослідники за допомогою демографічного підходу оцінюють наслідки кризових явищ, які відбувалися впродовж ХХ ст., в т. ч. Другої світової війни на території України. Досить важливим є використання цими дослідниками української джерельної бази та попередніх напрацювань українських демографів, таких як С. Адамець, С. Пирожков та ін., провівши спільні дослідження, які лягли в основу спільних публікацій²¹. Хоча Ф. Месле та Ж. Валлін не розглядають ґрунтовно саме волинську проблематику, зосереджуючись на всеукраїнських демографічних процесах та виокремлюючи лише західноукраїнські землі, які було приєднано до Радянського Союзу в 1939 р., однак методологічні підходи дослідників є досить новаторськими, а загальні результати дослідження об'єктивними та науковими.

У сучасній зарубіжній історіографії соціально-демографічних процесів на Волині 1939–1959 рр. слід виокремити 4 основні напрями:

- сучасна польська історіографія польсько-українських відносин 1939–1959 рр. на Волині, що досліджує серед іншого втрати поляків і українців в результаті кризових явищ (Є. та В. Семашки, Г. Мотика, В. Філяр, Г. Грицюк та ін.);
- сучасна західна історіографія, що розглядає проблеми Голокосту та долі єврейської етнічної меншини періоду Другої світової війни, в тому числі

¹⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / автор. перекл. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. — С. 279.

²⁰ Meslé France, Vallin Jacques. Mortality and causes of death in 20th century Ukraine. Dordrecht Heidelberg London New York, Springer, 2012. — 279 p.

²¹ Валлін Я., Месле Ф., Адамець С., Пирожков С. Нова оцінка втрат населення України протягом 1930-х та 1940-х років, Науково-економічний та соціально-політичний журнал Інституту демографії та соціальних досліджень «Демографія та соціальна економіка», заснований у 2004 році. — К. 2005/2, гол. редкол. С.І. Пирожков. — С. 7–29.

специфіку вказаних процесів у волинському регіоні (Ш. Спектор, І. Арад та ін.);

- сучасні західні публікації, в яких досліджуються питання демографічних втрат в Україні та на Волині зокрема з використанням демографічного, антропоцентричного, гуманітарного, етнічного та територіального методологічних підходів (Т. Снайдер, К. Беркгоф, П. Ебергард, Ф. Месле, Ж. Валлін та ін.);
- сучасна російська історіографія, в якій досліджуються примусові міграції, їх політико-правове підґрунтя, технології проведення та демографічні наслідки (В. Земсков, М. Бугай, П. Полян та ін.).

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НА ВОЛЫНИ 1939–1959 ГГ. В СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Володимир Зиль (аспірант отдела истории Украины периода Второй мировой войны Института истории Украины НАН Украины, volodymyrzyl@gmail.com)

В статье исследуется состояние изучения различных аспектов социально-демографических процессов на Волыни в 1939–1959 гг зарубежными историками. В частности прослеживаются: мотивация исследователей, уровень изучения темы, источниковая база этих работ и важность их вклада в разработке этой проблематики. Также сделана попытка классификации этих публикаций.

Ключевые слова: историография, Вторая мировая война, Волынь, демография.

SOCIAL AND DEMOGRAPHIC PROCESSES IN VOLHYNIA (1939–1959 YEARS): MODERN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Volodymyr Zyl (Phd student, sector Ukrainian History of World War II, Institute of Ukrainian History, Ukrainian National Science Academy, volodymyrzyl@gmail.com)

This article examines the researches of the aspects of social and demographic processes in Volhynia in 1939–1959, made by foreign historians. In particular, the scholars' motivation, level of study, source base of those researches is investigated and the importance of their contribution to the study of this issue is revealed. Also the attempt of classification of research is made.

Keywords: historiography, World War II, Volhynia, demography.